

Katholieke Nationale Commissie voor Oecumene
Commission Nationale Catholique pour l'Oecuménisme
rue Guimard 1 – 1040 Bruxelles
ce.belgica@interdio.be - 02 507 05 93

Zesenvijftigste oecumenische ontmoetings- en studiedag
Cinquante sixième journée œcuménique d'étude et de rencontre

Oorlog en vrede
Een uitdaging voor de christelijke Kerken
-
Guerre et Paix
Un défi pour les Eglises chrétiennes

Zaterdag - samedi 09.12.2023
Theologisch en Pastoraal Centrum
Groenenborgerlaan 149 – 2020 Antwerpen

KAN OORLOG NOG RECHTVAARDIG ZIJN? OVER DE WORSTELING VAN PAUS FRANCISCUS MET DE KERKELIJKE TRADITIE OVER GEWELD EN VREDE

Johan De Tavernier (KU Leuven)

De goedlachse Johannes XXIII beschouwde oorlog niet langer als een geschikt middel om conflicten te beslechten. De horror van de twee wereldoorlogen, vooral de massaslachtingen van de Grote Oorlog (ongeveer 10 miljoen doden) en de Tweede Wereldoorlog (ongeveer 75 miljoen doden), lagen nog vers in het geheugen. De tapijtbombardementen van zowel de Luftwaffe als de RAF en US Air Force vanaf oktober 1943, de verwoestende kracht van twee nucleaire bommen op Hiroshima en Nagasaki in 1945 en het wapenopbod tijdens de koude oorlog in de vijftiger jaren, deden hem hiertoe besluiten. In *Pacem in Terris* (11 april 1963) noemt hij rechtvaardigheid de nieuwe naam voor vrede.

Terwijl de Rooms-Katholieke traditie sedert *Pacem in Terris* restrictiever kijkt naar de criteria van de rechtvaardige oorlog en het oorspronkelijke ideaal van de evangelische geweldloosheid herontdekt, is er sprake van een dubbele trend in protestantse kringen. Sommigen verdedigen een principiële pacifistisch standpunt – bv. Duke theoloog Stanley Hauerwas - maar andere protestantse theologen zien oorlog dan weer als een door God aan de overheid gegeven politiek middel dat mag aangewend worden (bv. de Anglicaanse theoloog Nigel Biggar).

Het debat over een ethiek van oorlog en vrede in christelijke kringen kan getypeerd worden als een ellips met twee brandpunten: enerzijds leeft de idee van een rechtvaardige oorlog die via Cicero Augustinus en Aquinas beïnvloedde en criteria naar voor schuift met betrekking tot het '*ius ad bellum*' (rechtvaardige zaak, redelijke kans op slagen, legitieme autoriteit, juiste intentie, laatste redmiddel en proportionaliteit) en het '*ius in bello*' (discriminatie tussen militairen en burgers waarop het humanitaire oorlogsrecht gebouwd is, proportionele middelen) maar anderzijds is er ook een belangrijke historische traditie van principiële geweldloosheid op bijbelse gronden, waarbij conflictpreventie, geweldloze weerbaarheid en oplossingen waarin diplomatie, dialoog en mensenrechten belangrijk zijn, centraal staan. Met *Pacem in Terris* verschuift het accent naar het tweede brandpunt. Johannes XXIII nodigt alle mensen van goede wil uit om zich toe te leggen op de preventie van conflicten en te zoeken naar geweldloze conflictoplossingen.

De nieuwe analyse van oorlog en geweldgebruik in *Pacem in Terris* leidt nadien tot een verhit debat over de vraag of de rechtvaardige oorlogstraditie volledig moest worden verworpen en vervangen door geweldloosheid dan wel of beide visies kunnen behouden blijven en naast elkaar kunnen

bestaan. Beide tradities vertolken immers twee essentiële assen in de christelijke traditie: rechtvaardigheid én vrede. In deze toespraak spitten we deze bipolariteit verder uit en staan we eerst stil bij de relevantie ervan aan de hand van het (fel) gecontesteerde Vaticaanse standpunt over de oorlog tussen Rusland en Oekraïne.

HET VATICAN OVER DE OORLOG TUSSEN RUSLAND EN OEKRAÏNE

In een interview met *Avvenire* in 2022, de krant van de Italiaanse bisschoppen, antwoordt de Rooms-katholieke bisschop van Kiev-Zytomyr, Krivitskiy, op de vraag of het wenselijk zou zijn dat paus Franciscus Oekraïne bezoekt, dat een pausbezoek weliswaar een bron van hoop zou zijn maar op dat moment niet opportuun is om veiligheidsredenen. De bisschop erkende dat de paus de rol van verzoener kon opnemen maar enkel als hij een 'aanvaardbare' positie innam. Wat is de moeilijkheid? Het feit dat de paus tot dan toe de Russische inval niet expliciet had veroordeeld, maakt hem in de ogen van vele Oekraïners verdacht. Niet enkel de Rooms-katholieke bisschoppen zijn gereserveerd, ook de met het Vaticaan gelieerde Oekraïens Grieks-katholieke kerk liet herhaaldelijk haar ongenoegen blijken over de positionering van het Vaticaan.

Bij het begin van de oorlog op 24 februari 2022 roept Franciscus vooral op tot een onmiddellijk staakt-het-vuren. Het Vaticaan zegt herhaaldelijk bereid te zijn om onderhandelingen te faciliteren. Vanaf maart volgt een veroordeling van de oorlog, en dat wordt herhaald maar de controversie gaat vooral over het feit dat het Vaticaan de agressor niet bij naam noemt, dus niet naar Rusland of Poetin verwijst als schuldige. Einde november 2022 ontstaat hierover een rel tijdens een interview met paus Franciscus voor een Amerikaans magazine waarin hij enigszins geïrriteerd reageert: "Wanneer ik over Oekraïne spreek, dan spreek ik over een volk dat gemarteld wordt. Als er sprake is van een gemarteld volk, dan is er ook iemand die martelt. Het is toch bekend wie ik veroordeel. Het is toch niet nodig daar een naam en voornaam op te plakken".

Volgens Vaticaanwatchers heeft zijn aarzeling om de naam van de agressor te noemen te maken met de Vaticaanse traditie van neutraliteit waarvan Casaroli's '*Ostpolitik*' tijdens de Koude Oorlog getuigde en die toeliet om institutionele aanwezigheid in communistisch gebied te vrijwaren. Vanuit deze filosofie verstaat men beter waarom het Vaticaan de Russisch Orthodoxe kerk, het Russische volk of bijvoorbeeld ook het regime in Beijing niet direct voor het hoofd wil stoten, zoals blijkt uit het gecontesteerde akkoord dat het Vaticaan recent sloot met de Chinese overheid over bisschopsbenoemingen ("Wat China betreft, heb ik gekozen voor de weg van de dialoog. Het gaat langzaam, soms is er sprake van falen maar het kent ook successen en ik kan geen andere weg vinden"). En herhaaldelijk bevestigt de paus dat hij het Russische volk en haar humanisme zeer waardeert, verwijzend naar Dostojevski.

Het Vaticaan hecht er ook aan om haar internationale opstelling niet af te stemmen op de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten. In dezelfde lijn dient waarschijnlijk ook het standpunt van Franciscus begrepen te worden waarbij hij tijdens een interview met de *Corriere della Sera* op 3 mei 2022 spreekt over "het geblaf van de NATO aan de deur van Rusland" en de Russische houding typeert als "een woede waarvan ik niet weet of die werd uitgelokt maar misschien wel werd gefaciliteerd" door de aanwezigheid van de NATO in naburige landen. Het valt op hoe gelijklopend zijn standpunt is met de opstelling van de UA hoogleraar internationale politiek Tom Sauer.

Zolang er geen wereldautoriteit is die een systeem van collectieve veiligheid kan garanderen, houdt men best rekening met bufferstaten en invloedssferen. Hij stelt dat de NATO nagelaten heeft dat te doen door na de val van de Berlijnse muur drie keer uit te breiden richting Rusland, "ondanks mondelinge beloftes om dat niet te doen." Met name de toetreding van de Baltische staten en recent Finland tot de NATO zorgt bij de Russische leiders voor een gevoel van onveiligheid.

Steven Van Hecke, die aan de KU Leuven Europese en vergelijkende politiek doceert, is het volstrekt oneens met Sauer. Interstatelijke betrekkingen kunnen wel degelijk op basis van waarden en principes georganiseerd worden want duurzame vrede stoelt op rechtvaardigheid en respect voor de mensenrechten en mag niet gedicteerd worden door wie zich miskend voelt. Oekraïne heeft het recht om op te komen voor zijn territoriale integriteit en zijn burgers met alle mogelijke middelen te beschermen, indien gewenst met hulp van anderen. De uitbreiding van de NATO is er gekomen op vraag van de landen van Centraal- en Oost-Europa zelf die zich door Rusland bedreigd voelden en niet op vraag van West-Europa.

De Oekraïense collega's merken op dat Franciscus wel niet expliciet het recht op zelfverdediging van Oekraïne afwijst maar het evenmin wil bevestigen voor 20 juni 2022. De paus beklemtoont wel voortdurend dat het juiste antwoord op agressie niet kan bestaan uit meer bewapening, extra sancties en het versterken van militaire allianties. Pas op 20 juni 2022 in een interview met *Telam* (het officiële persagentschap van Argentinië) erkent Franciscus – wellicht voor de eerste keer – dat er een recht op zelfverdediging is in de oorlog maar hij relateert het ook: "Ik denk dat het tijd is om het concept 'rechtvaardige oorlog' te herdenken. Een oorlog kan misschien rechtvaardig zijn, en er is het recht om zichzelf te verdedigen. Maar we moeten de wijze waarop het concept vandaag gebruikt wordt, heroverwegen".

Naast de gedane verklaringen is het belangrijk ook enkele symbolische acties te vermelden waaruit veel sympathie blijkt voor Oekraïne. De dag na de inval stapt de paus onverwacht binnen bij de Russische ambassadeur bij de Heilige Stoel zonder zich te storen aan het gebruikelijke protocol. Hij vraagt de ambassadeur onmiddellijk een boodschap te sturen naar president Poetin met de simpele boodschap "Asjeblief, stop! In de naam van God, stop deze oorlog!"

De paus stuurt in maart 2022 kardinaal Michael Czerny sj, de pas benoemde prefect van het *Dicasterie voor de Promotie van de Integrale Menselijke Ontwikkeling*, om zijn solidariteit te betuigen met het lijdende Oekraïense volk. Op 24 november 2022, negen maanden na het begin van de oorlog, schrijft hij een brief om zijn affectie voor het Oekraïense volk en zijn medeleven met hun leed uit te drukken. Hij beschrijft de donkere zijde van de oorlog: miljoenen vluchtelingen, duizenden geliefden die de dood vinden, oorlogsgeweld alom en de angst die hiermee gepaard gaat, en een enorme destructie van het land.

Het Oekraïense volk is slachtoffer geworden van een tragedie. Hij prijst de weerstand en het feit dat het volk niet vervalt in wanhoop of zelfmedelijden maar de rug recht ('een nobel volk van martelaren'). Hij prijst ook de vele vrijwilligers die gastvrij zijn en bereid zijn om veel te delen met wie het nodig heeft en herkent in hen de opofferende liefde van God zelf. Hij schrijft ook over zijn solidariteit met alle jongeren die moedig beslist hebben om hun vaderland te verdedigen en de wapens op te nemen en daardoor hun dromen niet kunnen realiseren. Einde mei 2023 belast hij de Italiaanse kardinaal Matteo Zuppi, een veteraan in vredesinitiatieven, met een missie om de spanningen tussen Rusland en Oekraïne te verminderen.

Op 16 maart 2022 heeft de paus een veertig minuten durende zoom meeting met patriarch Kirill, hoofd van de Russisch orthodoxe kerk. Hij wou hem overtuigen om een minder militante oorlogsretoriek te hanteren. Kirill las gedurende twintig minuten een tekst voor waarin hij door voornaamste redenen ter legitimatie van de Russische invasie opsomt. Zoals bekend, verdedigt hij met zijn volle gewicht de oorlog: "Wie zijn leven opoffert voor het vaderland, zal bij God zijn". Hij sacraliseert de oorlog en stelt patriottisme gelijk met de hoogste vorm van naastenliefde. Kirill schuwt de grote woorden niet. In augustus 2023 herhaalde hij dat het gaat over een metafysisch gevecht tussen de krachten van het goede (de Russische wereld of 'Russkiy mir') en de krachten van

het kwade waarmee het decadente Westen is bedoeld: “Onze strijd voor morele principes, onze strijd voor het behoud van het geloof is een strijd voor de toekomst van de mensheid, voor het leven op de wereld – niet meer, niet minder. We vechten om de menselijke beschaving te laten respecteren”.

Kirill slaagt er zelfs in om de oorlog in Oekraïne te legitimeren als een rechtvaardige oorlog verwijzend naar een belangrijke verklaring over het sociaal denken van de Russisch Orthodoxe kerk uit 2000. Paus Franciscus repliceert tijdens de zoom meeting: “Ik versta er niks van. Broeder, we zijn toch geen staatsclerici, we moeten toch de taal van Jezus en niet van de politiek spreken. We zijn toch herders van hetzelfde heilige volk van God. Daarom moeten we een pad naar vrede zoeken en de gevechten zien te stoppen”. Hij besluit zijn interview met de Italiaanse krant *Corriere della Sera* met de opmerking dat een patriarch er zich toch niet toe kan verlagen om ‘Poetin’s altaarjongen’ te spelen. Ook de oecumenische patriarch van de Grieks Orthodoxe kerk Bartholomeüs veroordeelde in maart 2023 in niet mis te verstane bewoordingen de positie van de Russische patriarch Kirill.

De beide kerkleiders blazen een vervolgmeeting die had moeten plaats vinden in juni 2022 in Jeruzalem af. Begin 2023 woont Poetin voor het eerst in 22 jaar een orthodox kerstfeest in de kerk van het Kremlin te Moskou bij en dankt hij de Russisch Orthodoxe kerk voor haar steun. Intussen is de Oekraïens Orthodoxe kerk, die zich in 2019 heeft afgesplitst en geleid wordt door metropoliet Epifaniy, officieel lid geworden van de Conference of European Churches (CEC).

Samenvattend kunnen we stellen dat vele christenen in Oekraïne zich ongemakkelijk voelen bij de wijze waarop de Heilige Stoel gereageerd heeft en nog steeds reageert op de Russische agressie ten aanzien van Oekraïne (bv. in december 2022 suggereerde staatssecretaris Parolin om de geest van de Helsinki akkoorden van 1975 te doen herleven wat toen leidde tot de erkenning van de Sovjet hegemonie in Oost-Europa). Maar wellicht is er ook een dieperliggende reden waarom het Vaticaan zeer voorzichtig reageert? Ik probeer die reden hieronder ter sprake te brengen middels een dieper gravende reflectie over de evolutie in het denken over oorlog en vrede van de Katholieke kerk en van paus Franciscus in het bijzonder.

HET VERANDERDE GEZICHT VAN EEN OORLOG - RECHTVAARDIGHEID IS DE NIEUWE NAAM VOOR VREDE

Wat heeft paus Franciscus bezield om zo te reageren? Johannes XXIII en Paulus VI zijn doordrongen van het besef dat oorlog niet langer een verantwoord middel is om internationale conflicten te beslechten. Op het hoogtepunt van de koude oorlog, vooral de wereldwijde dreiging om kernwapens in te zetten (denk aan de Cubaanse raketten crisis in oktober 1962), benadrukt Johannes XXIII in *Pacem in Terris* het belang van de Verenigde Naties voor het handhaven van de vrede, conflict preventie, het stoppen van de bewapeningswedloop, akkoorden over wederzijdse en gelijktijdige reductie van massavernietigingswapens onder internationale controle en de bevordering van de mensenrechten. Hij beschrijft een wereldorde zonder oorlog waarin staten harmonieus zouden samenleven.

In *Pacem in Terris* nr. 109 drukt Johannes XXIII zijn verontwaardiging uit over de enorme geldverspilling van de wapenwedloop, geld dat niet kan gebruikt worden om armoede te bestrijden. Zijn oproep tot ontwapening en zijn veroordeling van oorlog als middel om rechtvaardigheid te zoeken, betekent het einde van de klassieke idee van een rechtvaardige oorlog en geeft het voorkomen van conflicten prioriteit in het kerkelijke vredesdenken. *Pacem in Terris* roept op om de wapenwedloop te stoppen maar veroordeelt niet principieel nucleaire afschrikking op zich, wel de inzet van nucleaire wapens omdat deze wapens het voornaamste criterium van het *ius in bello* schenden, met name het onderscheid tussen combattanten (militairen) en niet-combattanten

(burgers). Wapensystemen die het onderscheid niet respecteren en dus niet 'discrimineren', zijn altijd onverantwoord. Latere pausen zullen dit criterium ook toepassen op biologische en chemische wapens, landmijnen of bij de veroordeling van zelfmoordterrorisme. De immuniteit van burgers wordt gespecificeerd in de Conventies van Genève.

In een commentaar over deze verschuiving in het kerkelijke denken over oorlog en vrede zegt Michael Himes dat de koerswijziging vatbaar is voor verschillende interpretaties. Sommigen zien de verschuiving eerder in lijn met Pius XII' striktere visie op een rechtvaardige oorlog, terwijl anderen ze beschouwen als radicaal nieuw en benadrukken dat Johannes XXIII een moderne oorlog eigenlijk niet meer denkbaar noch wenselijk acht en daarom een verbod nastreeft. Het is niet de bedoeling van Johannes XXIII om te pleiten voor een éézijdige ontwapening, maar wel te benadrukken dat oorlogen in de toekomst – zeker bij de inzet van kernwapens - compleet onverantwoord zijn. En daarom dus zijn pastorale verzuchting: waarom kiezen mensen nog langer oorlog als middel om conflicten op te lossen? Om deze reden verlegt hij het accent naar conflictpreventie en manieren om geweldloos met conflicten om te gaan. Duurzame vrede kan niet worden bereikt via een competitie tussen natiestaten in het zoveel mogelijk bezitten van zoveel mogelijk wapens om elkaar af te schrikken, maar enkel via gedeelde overtuigingen, dialoogbereidheid en overleg. Johannes XXIII wil dus af van de lange traditie die oorlog heeft gepromoot als een evident middel om conflicten op te lossen en zet in op conflictpreventie.

EN HET RECHT OP ZELFVERDEDIGING?

Kenners merken op dat *Pacem in Terris* - in het spoor van het verzet tegen een nucleaire oorlog - zwijgt over het recht op zelfverdediging van natiestaten. In feite laat Johannes XXIII het aan het Tweede Vaticaans concilie over om de kwestie doctrinair te beslechten. Het concilie is echter verdeeld, mede het gevolg van onvrede onder de concilievaders over de positionering van het Vaticaan tijdens de Tweede Wereldoorlog. Door niet in te gaan op de traditie van de rechtvaardige oorlog krijgt de encycliek een profetische kracht die het menselijk wenselijke goed illustreert: de uitbanning van de oorlog, meer nog, door wederzijds vertrouwen vrede op aarde (*Pacem in Terris*) realiseren. Het christelijke ideaal is hiermee goed omschreven maar de strijdvragen blijven onbeantwoord.

Gaudium et Spes (GS 78) looft diegenen 'die afzien van het gebruik van geweld ter verdediging van hun rechten' mits dit kan 'zonder inbreuk op de rechten en verplichtingen van anderen of van de gemeenschap'. Hierdoor worden het pacifisme en de dienstweigering valabele opties voor christenen. Tegelijkertijd erkent het concilie expliciet het legitieme recht op zelfverdediging van natiestaten tot zolang er nog geen competente wereldautoriteit bestaat die met dwingend gezag kan optreden bij interstatelijke conflicten (GS 79). Geweldgebruik is aanvaardbaar als laatste redmiddel, wanneer alle alternatieven zijn uitgeput. In dat geval mogen regeringen overgaan tot militaire actie met evenredige middelen om hun bevolking bij agressie te verdedigen. In lijn met *Pacem in Terris* wordt de inzet van kernwapens en andere massavernietigingswapens onverantwoord genoemd. Wat de nucleaire afschrikking betreft, wordt herhaald dat het aanleggen van voorraden massavernietigingswapens op termijn niet enkel gevaarlijk en onhoudbaar is maar ook veel geldverspilling impliceert (GS 81). Omdat de vrede die door afschrikking tot stand komt, geen duurzame vrede is, nodigen de concilievaders iedereen uit om andere wegen in te slaan. Het concilie pleit voor wederzijdse stappen in de richting van ontwapening, nieuwe en meer verantwoorde wijzen om conflicten op te lossen en vredeseducatie. Tenslotte lanceert men een oproep om de tijd voor te bereiden "waarop met instemming van de volkeren elke soort van oorlog totaal kan worden verboden" (GS 82).

ONTWIKKELING, DE NIEUWE NAAM VOOR VREDE

Paulus VI focust op integrale ontwikkeling in zijn encycliek *Populorum Progressio* (1967). Hij roept alle naties op om het onrecht, de ongelijkheid, de armoede en de onderontwikkeling in de twee derde wereld, vaak bron van conflicten, door middel van solidariteit te bannen en vraagt rijke landen om genereus te zijn. Ontwikkeling is de nieuwe naam voor vrede (PP 87). Enkel door het wegwerken van economische, sociale en onderwijsongelijkheid kan de jaloezie tussen naties verminderen.

Als onderdeel van zijn toewijding aan vrede, introduceert Paulus VI in december 1967 de *Wereldvredesdag* die voortaan op eerste dag van het jaar gevierd zal worden. De dag van de vrede zet in op 'een rechtvaardige en evenwichtige vrede'. Hij wijst erop dat vrede niet hetzelfde is als pacifisme dat principieel ieder recht op zelfverdediging afwijst. Er wordt aandacht gevraagd voor vredesonderwijs en -opvoeding en de paus schuift enkele principes naar voor die de vredesinzet van christenen moeten schragen: 'waarheid, rechtvaardigheid, vrijheid en liefde'. Wat de afschrikingsstrategie betreft, laat Paulus VI herhaalde malen weten dat deze nog moeilijk te verantwoorden valt vanuit rechtvaardigheidsoverwegingen. Is er geen sprake van disproportie?

Op uitnodiging van de Verenigde Naties schrijft het Vaticaan in 1976 een document over ontwapening. Paulus VI veroordeelt bijzonder scherp de wapenwedloop: een 'gevaar', 'onrechtvaardig', een vorm van 'diefstal', een 'dwaling', een 'fout', een 'dwaasheid' en een 'dolgedraaide machine'. Zelfs als wapens niet gebruikt worden, doden ze! De krankzinnige wapenwedloop houdt slechts een schijnvrede in stand: "Zo is de plicht even duidelijk als de diagnose: aan de bewapeningswedloop moet een einde komen". In lijn met *Pacem in Terris* en *Gaudium et Spes* wordt het gebruik van kernwapens en andere massavernietigingswapens veroordeeld. Een totale oorlog die hele steden dreigt te vernietigen, wordt een misdaad tegen God en tegen de mensheid genoemd. Is de tijd niet rijp voor een stapsgewijze ontwapening?

WETTIGE ZELFVERDEDIGING, MET OF ZONDER KERNWAPENS?

Talrijke bisschoppenconferenties publiceren in de tachtiger jaren brieven en verklaringen over hangende vragen bij het toenmalige defensiedebat over het zwaar gecontesteerde Dubbelbesluit van de NATO in 1979 om vanaf 1983 middellangeafstandsraketten met kernladingen in West-Europa te plaatsen als antwoord op de Russische installatie van SS 20-raketten. Tegen deze achtergrond schrijven de Noord-Amerikaanse bisschoppen in 1983 een pastorale brief *The Challenge of Peace: God's Promise and Our Response*. De brief deelt de bevindingen van het Tweede Vaticaans Concilie, nl. dat de wereld snakt naar vrede, dat de wapenwedloop nefast is voor ontwikkeling en dat het bezit van nucleaire wapens niet enkel gevaarlijk maar ook ambigu is. In verband met de ontradende werking van nucleaire afschrikking wordt vaak verwezen naar *Gaudium en Spes* en de toespraak van Johannes Paulus II in 1982 tot de Verenigde Naties: "In de huidige omstandigheden kan een op evenwicht gebaseerde afschrikking nog moreel aanvaardbaar geacht worden, zeker niet als doel op zichzelf, maar als een etappe op de weg van een steeds verdergaande ontwapening".

De Franse, Belgische en Duitse bisschoppen zien het als het minste kwaad, zolang deze strategie aantoonbaar oorlogsvoorkomend werkt. De Noord-Amerikaanse bisschoppen aanvaardden dit standpunt maar leveren ook rigoureuze kritiek op wapensystemen, doelwitdoctrines en strategieën. Staatssecretaris kardinaal Casaroli zegt hierover in een toespraak aan de universiteit van San Francisco op 18 november 1983: "In ieder geval kan afschrikking volgens de pauselijke leer niet beschouwd worden als een 'doel op zich'. Ze heeft een wezenlijk voorlopig karakter en is om zo te zeggen een hulpmiddel". Theologen als E. Schillebeeckx en J. Moltmann wijzen dit standpunt onmiddellijk af op basis van de paradox dat bezit van kernwapens zonder de besliste wil tot gebruik niet kan afschrikken. De bisschoppenconferenties zijn echter erg verdeeld over de inzetbaarheid van

kernwapens. De Noord-Amerikaanse bisschoppen verwijzen naar het discriminatieprincipe dat *Gaudium et Spes* ter sprake brengt in het nr. 80: “Elke oorlogshandeling die zonder onderscheid is gericht op de verwoesting van hele steden of grote gebieden met hun inwoners is een misdaad jegens God en de mens zelf die met kracht en zonder aarzelen veroordeeld dient te worden”. Zij concluderen: “Deze veroordeling is naar onze mening ook van toepassing op het gebruik van vergeldingswapens om vijandelijke steden aan te vallen, nadat onze eigen steden reeds zijn getroffen”. Niet enkel wordt hiermee ‘*first use*’ uitgesloten maar de facto stelt men dat wapensystemen die niet discrimineren tussen burgers en militairen altijd disproportioneel zijn en dus niet meer te verantwoorden. De Belgische bisschoppen volgen dit standpunt in *Ontwapenen voor de vrede*. Maar andere bisschoppenconferenties delen dit standpunt niet. De Duitse bisschoppen zijn het oneens met de ‘*no first use*’ verklaring van de Noord-Amerikaanse bisschoppen en laten de vraag of een beperkt nucleair antwoord op een nucleaire aanval zou kunnen, onbeantwoord. De Franse bisschoppen zeggen niets over het principe van discriminatie, proportionaliteit en controleerbaarheid. Ze vinden dat het Noord-Amerikaanse standpunt aanleiding zou kunnen geven tot destabilisatie omwille van de veel grotere conventionele bewapening van het Warschaupact.

Paus Franciscus maakt radicaal komaf met deze paradoxen in het kerkelijke sociale denken in zijn heel eigen consequente stijl. Een voorbeeld? Op 22 januari 2021 treedt het *VN-Verdrag inzake het Verbod op Kernwapens* in werking. Het verdrag noemt kernwapens immoreel en beschouwt ze voortaan als illegaal. Al in 2017 steunt de Heilige Stoel de totstandkoming van dit akkoord. Tijdens zijn historische bezoek in november 2019 aan de in 1945 gebombardeerde steden Hiroshima en Nagasaki, veroordeelt de paus uitdrukkelijk zowel het gebruik als het bezit van kernwapens door welke staat dan ook. Hij onderstreept dat vrede niet kan worden gerealiseerd door de dreiging van totale vernietiging. Hij bevestigt dat standpunt in zijn encycliek *Fratelli Tutti* (3 oktober 2020): we worden allemaal samen gered of niemand wordt gered! Overigens roepen de Belgische bisschoppen in januari 2021 de federale regering op zich bij dit VN-Verdrag aan te sluiten, hetgeen nog niet gebeurd is. Ze bedanken ook uitdrukkelijk Pax Christi die deel uitmaken van de *Internationale Campagne voor de Afschaffing van Kernwapens* (ICAN) die in 2017 de *Nobelprijs voor de Vrede* in ontvangst mocht nemen.

OPNIEUW WORDT DE GEWELDDLOOSHEID HERONTDEKT

De brief van de Noord-Amerikaanse bisschoppen benadrukt dat de katholieke gemeenschap in principe tegen oorlog is en het gebruik van vreedzame middelen om conflicten op te lossen, prioriteit wil geven en sterk aanmoedigt. Wanneer dat niet lukt, staan de bisschoppen minimaal of proportioneel gebruik van geweld toe in specifieke situaties volgens de ethische criteria die we kennen uit de traditie van de rechtvaardige oorlog. Elk land heeft het recht om zichzelf te beschermen tegen vijandelijke agressie. Offensieve (én preventieve) oorlogen zijn ethisch onverantwoord. Na een felle discussie op het Vaticaan in januari 1983 waarbij J. Schotte in aanwezigheid van kardinaal Ratzinger en een delegatie van de Amerikaanse bisschoppen een tekst presenteerde waarin de theorie van de rechtvaardige oorlog als enige valabele optie binnen de katholieke traditie wordt voorgesteld, beslissen de Amerikaanse bisschoppen (onder meer kardinaal Bernardin) die het met zijn voorstel niet eens zijn, om in *The Challenge of Peace* (nr. 120) het volgende te schrijven: “Terwijl de leer van de rechtvaardige oorlog de laatste 1500 jaar van het katholieke denken duidelijk heeft overheerst, ziet het ‘nieuwe moment’ waarbinnen wij ons bevinden, de leer van de rechtvaardige oorlog en van de geweldloosheid als verschillende maar onderling afhankelijke methoden om de oorlog te beoordelen. Zij verschillen in enkele bijzondere conclusies, maar zij delen een gemeenschappelijke vooropstelling tegen het gebruik van geweld als middel om geschillen bij te leggen”. Men is er evenwel niet goed in gelukt om deze complementaire

visie, nl. de afwijzing van een 'totale oorlog' goed uit te werken. De Noord-Amerikaanse bisschoppen moedigen in deze context actieve geweldloosheid aan. Wie actief geweldloos is, staat niet passief ten aanzien van onrechtvaardigheid en mensenrechtenschendingen maar zoekt naar geweldloze actie om onrecht te weerstaan. De bisschoppen prijzen het Tweede Vaticaans Concilie omdat het de geweldloosheid terug onder de aandacht brengt en de principiële keuze voor een leefwijze die bewust alle geweld afzweert, bevestigt als een legitieme christelijke keuze. De Duitse bisschoppen vinden de keuze tussen legerdienst en burgerdienst wel legitiem maar de tweede optie is toch van een minder allooi en verdient het predicaat 'vredesdienst' niet: "De soldaat zelf draagt bij tot de dienst van de vrede door een helder besef van zijn morele verantwoordelijkheid".

De Franse bisschoppen delen het standpunt van de Duitse collega's en voegen er aan toe dat de geweldloosheid die van christenen gevraagd wordt in de Bergrede niet overdraagbaar is op staten. De Belgische bisschoppen verdedigen een compromis dat stoelt op Ricoeur's onderscheid tussen het wenselijke en het haalbare. Christenen hebben de opdracht om in elke tijdperiode het profetische van de geweldloosheid met haar overtuigingskracht én het realisme van de zelfverdediging met haar noodzakelijke grenzen te koppelen. Het mag nooit op staatsniveau een exclusieve keuze worden. Jezus Christus wees zelf alle geweld af om zijn leven te redden maar hij heeft "niet uitdrukkelijk het redelijke gebruik van macht en dwang uitgesloten als ultiem redmiddel om een medemens te verdedigen".

RECHTVAARDIGE VREDE EN CONTEXTUEEL EN PRUDENT PACIFISME

De eerste Golfoorlog in 1990-1991 vormt een belangrijke casus. Kardinaal Danneels, toen voorzitter van Pax Christi International, stuurt een enquête naar enkele katholieke universiteiten om te polsen wat men denkt over een gewapende militaire actie van de westerse coalitie die de bedoeling heeft om de soevereiniteit van Koeweit te herstellen nadat het land door het Iraakse regime onder leiding van dictator Hoessein onder de voet is gelopen.

Sommigen antwoorden dat de traditionele idee van een te rechtvaardigen (defensieve) oorlog nog steeds waardevol is tegen ontoelaatbare vormen van agressie terwijl anderen het concept niet langer relevant achten omwille van het leed dat moderne wapens kunnen veroorzaken. De traditie van de rechtvaardige oorlog, wanneer restrictief toegepast, kan ook gezien worden als een goed werkende strategie om oorlogsgeweld te evalueren als verantwoord of niet verantwoord. Ook voorstanders van geweldloosheid zien in dat grove schendingen van mensenrechten soms humanitaire interventies met militaire middelen noodzakelijk omdat er in bepaalde gevallen geen terugkeer naar de 'normaliteit' van een broze vrede mogelijk is zonder dwang. Beide partijen kunnen elkaar vinden, aldus Brian Wicker, in een nieuwe notie die best 'rechtvaardige vrede' genoemd wordt (*From Just War to Just Peace*, 1993). De rechtvaardige vrede neemt dus elementen van het christelijk pacifisme ter harte, denkt ook aan herstel van minimale rechtvaardigheid en biedt oriëntatie om verdedigingsstrategieën te evalueren. De traditionele legitimiteit van zelfverdediging wordt gekaderd in strategie van rechtvaardige vrede die het christelijk pacifisme beschouwt als contextueel en prudent. Rechtvaardige vrede is dus een alternatief dat veel meer aandacht besteedt aan de preventie van conflicten en in geval van conflict aan geweldloze actie, dialoog en geweldloze communicatie als deel van een vreedzame conflictoplossingsstrategie. Wat niet belet dat men nog steeds de plicht onderschrijft om de naaste te helpen (Responsibility to Protect) en natiestaten hebben recht op verdediging van hun integriteit.

IS GEWELDGEBRUIK VOOR CHRISTENEN ÜBERHAUPT WEL TE VERANTWOORDEN?

Tijdens het pontificaat van paus Franciscus gaat er veel meer aandacht naar conflictpreventie. Hij verweeft deze inzet met elementen van een rechtvaardige vrede. In zijn boodschap ter gelegenheid

van de *Wereldvrede*sdag in 2014 spreekt hij over de relevantie van broeder- en zusterschap voor de vredesopbouw en conflictpreventie, een voorafname van zijn encycliek *Fratelli Tutti* (2020). Tegenover een veralgemeende onverschilligheid en veel vijandschap plaatst hij onderlinge verbondenheid, gevoed door empathie en de zorg voor de noden van anderen. Wie de wereld bekijkt met mededogen en andere mensen in de eerste plaats beschouwt als zusters en broeders en niet als vijanden, staat open voor dialoog én is gevoelig voor onrecht.

In 2016 organiseren de Pauselijke Raad voor Gerechtigheid en Vrede en Pax Christi Internationaal in Rome een conferentie over actieve geweldloosheid. Men zoekt naar een dieper verstaan van geweldloosheid. In de marge van de conferentie vraagt men aan paus Franciscus om een encycliek te wijden aan de impact van geweldloosheid in het denken van de Katholieke kerk over oorlog en vrede, het afzweren van de leer van de rechtvaardige oorlog en de vervanging ervan door het concept 'rechtvaardige vrede'. Men stelt voor om in het vredesopbouwwerk van christenen actieve geweldloosheid en het werken aan dialoog prioriteit te geven. Zowel Kevin Dowling, emeritus bisschop uit Zuid-Afrika, als Marie Dennis, voorzitter van Pax Christi Internationaal, stellen fundamentele vragen bij het feit dat de christelijke traditie zolang is blijven zweren bij de rechtvaardige oorlog terwijl actieve geweldloosheid beter het DNA van de christelijke traditie uitdrukt.

Het valt op dat paus Franciscus deze ideeën oppikt. In zijn boodschap op de *Wereldvrede*sdag van 2017 vestigt Franciscus de aandacht op *Geweldloosheid als stijl van een politiek voor vrede*. Hij is overtuigd dat het gebruik van geweld in reactie op agressie nooit duurzame vrede brengt. Leefde Jezus geen leven van geweldloosheid en nodigt hij zijn volgelingen niet uit hetzelfde te doen en vijanden lief te hebben? Geweldloosheid is niet passief maar actief. Het wendt liefde aan om te reageren op haat, en nodigt uit om stem te worden van de stemlozen en zich actief te verzetten tegen onrecht. Leren hoe conflicten op te lossen, begint met het dialogeren in gezinnen. De paus wil terug naar een authentiekere beleving van de zaligsprekingen, inclusief het oorspronkelijke ideaal van de christelijke geweldloosheid en de niet-vergelding.

KAN EEN OORLOG NOG RECHTVAARDIG EN LEGITIEM ZIJN?

In *Fratelli Tutti* (4 oktober 2020, afgekondigd tijdens zijn bezoek aan Assisi) verwijst hij meermaals naar het streven naar waarheid, gerechtigheid en barmhartigheid dat elke aanzet tot vredesopbouw schraagt. Geweldgebruik dehumaniseert mensen, haat bevordert haat, wraak brengt nooit innerlijke vrede mee en mensen doden produceert altijd méér doden. Het is niet eenvoudig om de spiraal van geweld te stoppen. Hij verwerpt in deze encycliek de idee van de rechtvaardige oorlog. In het nr. 258 schrijft hij: "Vanuit allerlei zogenaamde humanitaire, defensieve of preventieve voorwendselen en zelfs door het manipuleren van informatie, kiest men gemakkelijk voor oorlog. In feite zijn in de afgelopen decennia alle oorlogen naar verluidt 'gerechtvaardigd'. De Catechismus van de Katholieke Kerk spreekt over de mogelijkheid van wettige zelfverdediging door de militaire macht, wat inhoudt dat strenge voorwaarden van morele toelaatbaarheid moeten zijn vervuld. Toch is het gemakkelijk om in een te ruime interpretatie van dat potentiële recht te vervallen. Op die manier zouden sommigen ook ten onrechte zelfs 'preventieve' aanvallen of oorlogshandelingen rechtvaardigen, die nauwelijks kunnen voorkomen dat *het aangerichte kwaad en wanorde groter zijn dan het kwaad dat moet worden geëlimineerd*. Het probleem is dat sinds de ontwikkeling van nucleaire, chemische en biologische wapens en niet te vergeten de enorme, groeiende mogelijkheden die nieuwe technologieën bieden, oorlog een oncontroleerbare destructieve kracht verworven heeft, die vele onschuldige burgerslachtoffers maakt. Het lijkt geen twijfel dat *de mensheid nooit eerder zoveel macht over zichzelf had en niets garandeert dat ze die goed zal gebruiken*. We kunnen oorlog niet langer als een oplossing zien, omdat de eraan verbonden risico's waarschijnlijk altijd groter zullen zijn

dan de veronderstelde voordelen. Met het oog hierop is het vandaag erg moeilijk om een beroep te doen op de rationele criteria die in vroegere eeuwen zijn uitgewerkt om te spreken van de mogelijkheid van een 'rechtvaardige oorlog'. Nooit meer oorlog!". Deze magisteriële uitspraak heeft een kleine storm veroorzaakt.

Is de mening van Franciscus wezenlijk anders dan deze van zijn voorgangers? Michael Czerny sj en Christian Barone stellen dat Franciscus' bevestiging van het niet langer adequaat-zijn van een rechtvaardige oorlog-benadering een innovatie is in het kerkelijke sociale spreken. De facto sluit Franciscus humanitaire interventies met militaire middelen niet uit (FT 241: "Als een misdadiger mij of een geliefde schade heeft berokkend, kan niemand mij verbieden om gerechtigheid te eisen en ervoor te zorgen dat die persoon – of wie dan ook – mij of anderen niet opnieuw schaadt. Het is mijn plicht om dit te doen en vergeving heft die verplichting niet op, integendeel, ze vereist het."). Maar dagelijks wordt op het terrein volgens hem het bewijs geleverd dat humanitaire interventies vaak heel weinig bescherming bieden voor gewone burgers terwijl ze geldverslindend zijn (bv. de aanwezigheid van de VN-vredesmacht MONUSCO in Oost-Congo). *Fratelli Tutti* kiest ervoor om duidelijker te zeggen dat oorlog altijd 'een mislukking van de politiek en van de mensheid' is, een 'schandelijke capitulatie' en dat we beter investeren in preventie, indien we onschuldige burgers willen ondersteunen. In *Fratelli Tutti* nr. 261 roept hij ons op om conflicten te bekijken vanuit de slachtoffers: "Laten we nog eens kijken naar die vele burgers die afgeslacht zijn en als 'randschade' beschouwd worden. Laten we het de slachtoffers zelf vragen. Laten we denken aan de vluchtelingen en ontheemden, aan wie lijden onder de gevolgen van nucleaire straling of chemische aanvallen, aan de moeders die hun kinderen verloren, aan de kinderen die verminkt zijn of van hun jeugd beroofd zijn. Laten we luisteren naar de waarheid die deze slachtoffers van geweld vertellen, laten we met hun ogen naar de werkelijkheid kijken en met een open hart naar hun verhalen luisteren. Zo zullen we de onpeilbare diepte van het kwaad in het hart van de oorlog kunnen herkennen en het zal ons niet meer storen dat ze ons omwille van onze keuze voor de vrede als naïevelingen bestempelen".

In zijn *Wereldvredesbrief* van 2023 beschouwt hij de oorlog tussen Rusland en Oekraïne, net als alle andere conflicten in de wereld, als een 'setback' voor de hele mensheid en roept hij op om een einde te maken aan elke vorm van oorlogsgeweld. In zijn interview met *Telam* vertelt hij hoe hij telkens geweend heeft bij zijn bezoeken aan de Italiaanse oorlogskerkhoven van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog (*Memoriaal* in Redipuglia en het *Anzio War Cemetery*: "Such cruelty!". De ervaring dat oorlog altijd gruwel is, verklaart volgens mij de gereserveerdheid van het Vaticaan ten aanzien van het conflict tussen Oekraïne en Rusland.

De verwerping van de rechtvaardige oorlog kreeg vergelijkbare kritiek als *Pacem in Terris*, 60 jaar geleden. Markus Vogt (München) vindt dat de pacifistische opstelling van paus Franciscus onvoldoende rekening houdt met de noodzaak om te reageren op agressie en excessief geweld. François Mabilie (IFCU/FIUC) stelt vergelijkbare vragen bij het opgeven van elke vorm van legitieme zelfverdediging. Het getuigt in zijn ogen van onvoldoende geopolitieke kennis.

CONCLUSIE: IS DE KATHOLIEKE KERK DE OORLOG MOE?

De lange traditie van de rechtvaardige oorlog, die de betrokkenheid van christenen bij geweld onder bepaalde voorwaarden aanvaardt, is op de schop en wordt ingewisseld voor een ethiek van vredesopbouw en rechtvaardige vrede. Paus Franciscus vindt dat de theorie van de rechtvaardige oorlog in realiteit té gemakkelijk aanleiding gaf, en nog steeds geeft, tot misbruik en tot het legitiem vinden van grove mensenrechtenschendingen en massale destructie als te aanvaarden nevenschade. Hij zou het zeker niet eens zijn met NATO-topman Stoltenberg die in Davos stelde dat wapens de weg naar vrede zijn", een stelling die recent nog door Timothy Garton Ash in *De Standaard* werd

onderschreven (“Oekraïne bewapenen is de snelste weg naar vrede” – 01 april 2023). Oorlog brengt veel ellende mee. De prijs die onschuldige burgers betalen voor de inzet van steeds meer gesofisticeerde conventionele wapens wordt steeds hoger. De paus is meer dan ooit overtuigd dat er dringend nood is aan een alternatieve benadering van conflicten en dat oorlog niet langer een effectief middel is om conflicten op te lossen. Hij verwijst hiervoor naar het groeiend onvermogen om te voldoen aan de principes van evenredigheid en de bescherming van onschuldige burgers (discriminatie). Franciscus grijpt dus terug naar de analyse van oorlog en vrede die Johannes XXIII in *Pacem in Terris* brengt.

Hij koppelt in *Fratelli Tutti* de Katholieke kerk los van de idee van een ‘rechtvaardige oorlog’ en spreekt enkel nog over een ethiek van vredesopbouw, rechtvaardige vrede en geweldloze actie. Sommigen denken hier anders over en zouden graag hebben dat het principe van een legitieme verdediging in het kader van een ethiek van een rechtvaardige vrede minder stiefmoederlijk behandeld wordt. Wat er ook van zij, de beide ‘scholen’ binnen de Rooms-katholieke kerk zijn het min of meer eens om voortaan te spreken over een ethiek van rechtvaardige vrede waarin er meer aandacht is voor geweldloze actie en alles wat daarbij hoort: een open dialoog, verbindende en geweldloze communicatievormen, de bevordering van de mensenrechten. Oorlog (op zich) brengt nooit vrede. Ook andere zaken zijn belangrijk: vroegtijdige detectie van mensenrechtenschendingen, meer diplomatieke inspanningen, het ontmythologiseren van onverantwoorde vormen van legitimatie van oorlogsgeweld, de versterking van de democratie en de rechtsstaat, de strijd tegen digitale manipulatie van de publieke sfeer. Ook geweldloos leren communiceren om het generaliserend spreken over ‘dé vijand’ te vermijden en het voortdurend zoeken naar verzoening maken deel uit van een programma van rechtvaardige vrede. Paus Franciscus bouwt liever bruggen dan muren.

JOHAN DE TAVERNIER – LEUVEN
Emeritus gewoon hoogleraar theologische ethiek
Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven
Voorzitter CCV
Druivenstraat 20, B-3110 Rotselaar
Johan.Detavernier@kuleuven.be